



10 років відділу теорії та методики археології

© В. Ф. Генінг, К. П. Бунятян

Відділ теорії та методики Інституту археології АН УРСР був створений у березні 1979 р. Введення подібного наукового підрозділу до складу археологічних установ не має аналогів. Вперше було поставлено задачу цілеспрямованих розробок з питань теорії та методології археологічних досліджень для певного наукового колективу і планування цієї науково-дослідницької роботи. Створення структурного підрозділу такого напрямку викликане потребами розвитку радянської археологічної науки. Думки про необхідність розвитку методологічних проблем археології з початку 70-х рр. почали висловлювати незалежно один від одного фахівці різних центрів.

Організації відділу передувало виникнення в середині 70-х рр. невеликої групи однодумців, об'єднаних бажанням вдосконалити методику аналізу археологічних джерел та процедури дослідження, ширше використовувати можливості НТР. Тому перші зусилля були направлені на створення інформаційно-пошукової системи (ІПС) поховальних пам'яток з подальшим переведенням її на ЕОМ. Ця проблема виникла у зв'язку з активізацією польових досліджень у зонах новобудов республіки та зростанням бази джерел, особливо за даними курганних пам'яток. Тому створення банку даних для цього масиву та автоматизований пошук інформації уявлялися першочерговим завданням, вирішення якого дозволило б не лише отримати масу об'єктивної інформації, але й оперативно використати новий, насамперед, масовий матеріал, а також цивільнити дослідників від виконання трудомісткої механічної та нетворчої роботи, підвищити ефективність досліджень, вдосконалити методи первинної обробки археологічного матеріалу¹.

¹ Генінг В. Ф. Про застосування формалізовано-статистичних методів і ЕОМ в археології // Вісник АН УРСР.— 1979.— № 80.— С. 85—88.

Після створення відділу вирішення цього завдання ускладнилося рядом факторів, серед яких головними, мабуть, були: 1) відсутність досвіду розв'язання подібних проблем не лише в археології, але й у близьких за характером науках; 2) необхідність залучення фахівців інших наук — системщиків, програмістів та ін., яких з ряду причин не вдалося включити до штату інституту; 3) психологічний клімат в інституті — відверта неприязнь більшої частини співробітників до нових методів дослідження. За накопиченим на сьогодні досвідом можна сказати, що відділ взявся за надзвичайно важку, а можливо, й непосильну з огляду на кадровий склад та встановлені терміни задачу, особливо враховуючи залежність її вирішення від інших фахівців. І все ж, що стосується археологічної частини роботи, то вона була виконана, а впровадження її в практику — справа часу та техніки².

Паралельно з розробкою ІПС провадилися пошуки і в інших напрямках, зокрема по вдосконаленню процедури формалізовано-статистичної обробки, особливо класифікації археологічних джерел, що й знайшло відбиток в індивідуальних розробках співробітників відділу, в спробах вирішити різні проблеми на основі матеріалів конкретних АК, особливо поховальних пам'яток та кераміки.

Досвід створення ІПС відіграв позитивну роль у підвищенні культури дослідження, строгості виконання процедур, спробах підвищити доказовість висновків тощо.

Ще один напрям планових робіт відділу — розробка та вдосконалення методів аналізу масових археологічних джерел

² Бунятян Е. П., Генінг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС — інформаційно-пошукова система по погребальным памятникам.— К., 1989.— 45 с.; Бунятян Е. П., Генінг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС. Подготовка данных по погребальному обряду для ввода в ЭВМ.— К., 1989.— 48 с.

при вирішенні конкретно-історичних та джерелознавчих проблем. Передумовою виконання цих досліджень є адаптація відносно специфіки археологічних джерел процедур формалізації та отримання елементарних узагальнених даних. Серед них найпростіші та найбільш необхідні вже у випадку залучення нового матеріалу до наукового обігу, подання джерела для вирішення конкретної задачі — сумарна характеристика та порівняльний аналіз масивів і супутніх їм показників, а також дещо складші методи вияву взаємозв'язку ознак, деякі методи перевірки отриманих статистичних показників, що виступають основою інтерпретації³.

Реалізація методичних розробок була підпорядкована вирішенню конкретних завдань. Шлях до постановки соціально-історичних завдань, пошуків методів їх вирішення та розробки операційних процедур, логіки їх послідовності до створення програм проблемно-цілового напрямку видався досить тривалим і складним. Особлива увага приділялася дослідженню соціальної структури за матеріалами могильників⁴, реконструкції етнічної структури на підставі цього ж джерела⁵ та скульптури середньовічних кочовиків⁶. Підсумки цього напрямку підведено в колективній праці⁷.

Поряд з цим розроблювались деякі окремі питання.

Сьогодні вже не викликає сумніву, що успіхи та ефективність вирішення соціально-історичних завдань в археології (а йдеться насамперед про них) визначаються чіткою їх постановкою. На цю всім відому вимогу звертається особлива увага тому, що на практиці вона не виконується чітко,

а задачі формулюються такі широкі, що в них губиться практична цінність аналізу масових джерел, не кажучи вже про глибину розробки та аргументацію висновків. Чітка постановка завдання не обмежується його максимальним звуженням, ясним усвідомленням кінцевого результату, але й потребує розчленування та ієрархічного впорядкування окремих підзадач. У процесі цього усвідомлюються та розкриваються можливості джерела, на підставі яких вирішуватимуться поставлені задачі, а також способи отримання від нього необхідної інформації. Все це в свою чергу потребує, з одного боку, теоретичних знань стосовно закономірностей розвитку та функціонування явища, що вивчається в цілому, а з іншого — врахування специфіки археологічного матеріалу, способів опрідечування істотних сил людини, що мають подвійну природу: породжувати певні соціальні потреби та знаходити способи їх задоволення. Інакше кажучи, постановка задачі — це вирішення цілого комплексу питань, пов'язаних з поглибленою розробкою змісту проблеми, розкриття сутності та методів пізнання явища, що досліджується. І хоч цей етап є підготовчим, саме він визначає хід та результативність всього дослідження. Звідси зрозуміло, що правильна постановка проблеми — гарант успіху її вирішення.

Але найбільш актуальним у справі подальшого розвитку та вдосконалення соціально-історичних досліджень на підставі археологічних джерел залишається розробка теоретичних проблем логіки та методології археологічного пізнання. Робота ця провадилася відділом в кількох напрямках.

По-перше, шляхом осмислення накопиченого радянською археологією знання та досвіду пізнання як з точки зору історії науки⁸, так і через критичний аналіз окремих проблем — АК⁹, соціологічних¹⁰, економіч-

³ Див. статті Бунятян К. П., Гераськової Л. С., Колесникова О. Г., Пустовалова С. Ж., Рычкова М. О., Черних Л. А. в зб.: «Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982; Новые методы археологических исследований.— К., 1982; Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985; Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.

⁴ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.— К., 1985.— 226 с.; Колесников А. Г. Социальные структуры позднетрипольского населения Среднего Поднепровья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1988.— 16 с.

⁵ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1987.— 16 с.

⁶ Гераськова Л. С. Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1983.— 20 с.

⁷ Генцинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии.— К., 1990.

⁸ Генцинг В. Ф. Очерки по истории Советской археологии.— К., 1982.— 226 с.; Генцинг В. Ф. Проблемные ситуации и научные революции в археологии // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— Гл. 2.— С. 26—84 тощо.

⁹ Ганжа А. И. Историография проблемы «археологической культуры» в отечественной науке: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Казань, 1988.— 24 с.; Кудрявцева О. М. Проблема выделения археологических культур: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1989.— 24 с., тощо.

¹⁰ Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 26—44; Бунятян Е. П. Проблема периодизации первобытности по ма-

них¹¹ та стічних реконструкцій¹², концепцій ХКТ¹³ тощо.

По-друге, провадилася розробка теоретичних та методологічних проблем різного рівня та напрямків¹⁴. Насамперед — про специфіку археології як науки, предмета та об'єкта її дослідження¹⁵, структуру археологічного пізнання¹⁶, роль та місце категорії АК в цій структурі¹⁷.

На жаль, в археології цим проблемам не приділяється належної уваги. Багато археологів вважають навіть постановку їх недовірливою, надто абстрактною, відірваною від реальних практичних завдань. Щодо об'єкта та предмета археології, то, на пер-

териалам могильників // Проблемная ситуация... — Гл. 6. — С. 197—241; Колесников А. Г. Проблемы реконструкции общественных структур на материалах поселений и жилищ // Там же. — Гл. 7. — С. 242—265.

¹¹ Черных Л. А. Хозяйственно-экономические реконструкции в работах советских археологов 30-х годов // Исследование... — С. 118—137; Черных Л. А. Исследования социально-исторических аспектов первобытного ремесла в советской археологии // Проблемная ситуация... — С. 161—196; Смирнов С. В. Проблемы изучения экономики древних обществ в археологии // Там же. — С. 125—160.

¹² Ганжа А. И. Этнические реконструкции в советской археологии 40—60 гг. как историко-научная проблема // Исследование социально-исторических проблем... — С. 137—158.

¹³ Балакин С. А. Концепция хозяйственно-культурного типа (современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании) // Археология и методы... — С. 91—106.

¹⁴ Генинг В. Ф. Проблема теоретизации научного знания в археологии // Новые методы... — С. 6—22; Генинг В. Ф. Теоретическое знание в археологии // Методологические проблемы общественных наук. — К., 1985. — С. 230—251; Генинг В. Ф. Актуальные вопросы современного этапа развития археологических знаний // Археология. — 1987. — № 57. — С. 1—9.

¹⁵ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. — К., 1983. — 220 с. Генинг В. Ф. Проблема «начала науки» и построение научной системы археологии // Марксистско-ленинское методологическое наследие и современная наука. — М., 1989. — С. 221—237.

¹⁶ Генинг В. Ф. Структура археологического познания. — К., 1989. — 295 с.

¹⁷ Генинг В. Ф., Заметки к построению теории археологической культуры (АК) // Археология и методы... — С. 50—74; Генинг В. Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания в археологии // Исследование социально-исторических... — С. 6—35; Кудрявцева О. М. К вопросу об определении понятия «археологическая культура» в современной советской археологии // Археология и методы... — С. 84—91.

ший погляд, це дійсно галузь філософської проблематики, але разом з тим вона вирішує проблеми пізнання в археології, визначає мету та завдання її наукових пошуків. А з цим досить тісно пов'язаний і розвиток дослідницької діяльності, постановка соціально-історичних проблем та пошуки шляхів їх вирішення. В існуючому розподілі наук теорією пізнання опікується гносеологія як один з розділів філософії. Але вона розглядає ці проблеми в найзагальнішому аспекті. Специфіку пізнання в археології може розкрити лише археолог, природно, через призму загальної теорії пізнання. Насправді розриву між теоретичними та практичними дослідженнями немає. Розробка структури соціально-історичного пізнання в археології допомагає виявити слабкість і нерозробленість окремих ланок-сходнок цього процесу, відсутність деяких з них, порушення правил побудови системи. Це характерно для більшості наших конкретно-історичних досліджень.

Зусилля співробітників відділу були спрямовані також на розробку загальних проблем соціального розвитку стародавніх суспільств, пошуки методологічних підступів до вирішення певних історичних проблем. Серед них відзначимо: 1) проблему антропогенезу¹⁸; 2) осмислення та узагальнення в рамках марксистської концепції виникнення та шляхів розвитку ранньокласових суспільств за матеріалами всесвітньої історії, моделювання цього процесу для конкретних умов території сучасної України¹⁹; 3) дослідження загальних закономірностей існування кочових суспільств та визначення їх формаційної приналежності²⁰; вивчення загальних закономірностей соціально-економічного²¹ та етнічного розвитку первісно-

¹⁸ Смирнов С. В. О некоторых методологических принципах решения проблемы антропогенеза // Методологические и методические... — С. 47—74; Смирнов С. В. Становление основ общественного производства. — К., 1983; Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация... — Гл. 3. — С. 85—124 тощо.

¹⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс... — С. 169—217; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. — К., 1989. — 286 с., тощо.

²⁰ Бунятян Е. П. О формах собственности у кочевников // Археология и методы... — С. 21—43.

²¹ Генинг В. Ф., Павленко Ю. В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс... — С. 60—108; Бунятян Е. П. Про періодизацію первісної історії // Археология. — 1989. — № 1. — С. 6—19.

сті²², формаційного членування первісної суперформації²³. Гадаємо, ці розробки мають важливе практичне значення для розуміння соціально-історичної сутності та місця окремих суспільств — соціально-історичних організмів АК — в системі еволюції соціальних структур первісності, а також вторинної формації.

Зараз відділ продовжує поглиблення теоретичних та методологічних розробок з ряду проблем: соціальних (історія кочового та землеробського населення, розвиток ремесла), етнічних (загальна теорія первісних народів), демографічних (можливості археологічних джерел і реконструкцій), подальшого дослідження теорії АК — центральної категорії археологічної науки, окремих аспектів історії археології.

І сьогодні проблема методів в археології є центральною. Традиційні методи, що базуються на візуальному спостереженні та елементарних операціях (опис, характеристика окремих об'єктів, групування матеріалу, застосування методу порівняння «за аналогією» тощо) мають застосовуватися поряд з новими, що сприяють упорядкованості виконання процедур дослідження, пов'язаних з обліком фактів та чітким оперуванням ними. Нові інформаційні можливості археологічних джерел можна розкрити лише за умови вдосконалення та впровадження цих методів. Звичайно, на початкових стадіях застосування їх потребує багато часу. Тут важко прогнозувати швидкий успіх, можна передбачати й непропорційно великі затрати часу у порівнянні з отриманими результатами (що якраз і не сприяє втіленню цих методів), можливі й невдачі. Шукати нове завжди важко, але іншого виходу немає. Наука розглядає негативний результат теж як позитивний. Адже комусь вже не доведеться йти неправильним шляхом. Досвід відділу свідчить, що його неминуче слід опанувати.

Свого часу вважалося, що вирішувати історичні задачі можливо шляхом всебічного охвату джерела, що виливалося, з одного боку, в бажання використати якнайширший матеріал, а з другого — описати його якнайбільшою кількістю ознак. Це призвело до надзвичайно громіздкого дослідницького апарату. Тут насправді виник розрив між поставленими завданнями та ви-

значенням мінімуму необхідних для їх вирішення способів. Якщо характеристика джерела, збереження різносторонніх даних про нього дійсно потребує якнайширшого обліку ознак при введенні його до наукового обігу, то вирішення питань конкретних, з певною метою (етнічна, соціальна, економічна структура, демографічна ситуація тощо), вимагає і спеціального відбору ознак джерела, і спеціальної його підготовки, в якій головне — формування свого списку ознак, необхідних для вирішення поставленої задачі. Тобто всі процедури, яким піддається джерело, мають бути адекватні поставленим задачам, повинні формуватися на основі змісту пізнавального завдання. Лише чітке усвідомлення цього факту може призвести до впорядкування та полегшення процедури дослідження. Говорячи про останнє, ми маємо на увазі не спрощення та поверховість вирішення історичних задач, а логічність, злагодженість та ясність процедури дослідження, аргументованість висновків. Для цього необхідно розробляти питання логіки та методології археологічного пізнання: як, яким чином можна використати археологічні джерела, визначити їх співвідношення в системі соціально-історичного відображення стародавніх суспільств. Саме це і є тепер головною метою відділу в розробці теоретичних та методологічних проблем археології.

І тут 10-річний досвід відділу засвідчив, що теоретико-методологічні проблеми археології значною мірою — цілина. Щоб перетворити її в родючий ґрунт, плодами якого скористаються археологи в своїх конкретно-історичних розробках, потрібні зусилля не одного відділу з подібним напрямком роботи і не одного покоління археологів.

На закінчення зупинимось на деяких організаційних питаннях. За час свого існування відділ якісно зріс. Свідченням цього є не лише публікації співробітників²⁴, але й його кадровий склад, — тут працюють молоді співробітники та початківці. Починали роботу три наукових співробітники (доктор, кандидат та співробітник без наукового ступеню), шість лаборантів і один інженер. Протягом останнього часу підготовлено 10 кандидатів наук. Зараз у відділі вже 10 наукових співробітників (з них один доктор та п'ять кандидатів) і два лаборанти. Деякі співробітники перейшли до інших відділів.

²² Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // *Методологические и методические ...* — С. 75—85; Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // *Новые методы ...* — С. 40—61.

²³ Генінг В. Ф. Проблеми формаційної структури первісності // *Археологія*.— 1989.— № 2—4.

²⁴ В цілому вийшло шість збірників, чотири колективних та сім індивідуальних монографій, частина опублікована в інших республіканських та союзних виданнях; є праці, здані до друку.

Слід зазначити, що в підготовці кадрів були й невдачі. Не всі аспіранти виконали покладені на них завдання, повільно інколи йшла підготовка дисертацій поза межами аспірантської підготовки. Ймовірно, це пояснюється специфікою розроблюваної тематики. На відзнаку від традиційних відділів, кадри тут слід добирати більш вимогливо. Необхідний резерв, з якого можна добирати співробітників, здатних до теоретико-методологічної роботи. Однак організація наукового процесу та наша соціальна психологія, а також слабка вузівська підго-

товка обмежують можливості такого добору. Вже зараз у відділі переважає група співробітників приблизно одного віку — 30—40 років. Відсутність вікового розриву серед співробітників, а також фахівців-початківців може негативно відбитися на долі всього напрямку. Тут слід враховувати і той факт, що прихід молодого співробітника не є гарантією того, що він обов'язково стане добрим фахівцем. Планування кадрової політики — дуже відповідальний момент, і тут без допомоги адміністрації інституту не обійтися.

Конференція радянських та польських істориків «Слов'янський світ і Римська імперія»

© Р. В. Терпиловський

3—5 жовтня у Києві відбулася наукова конференція «Слов'янський світ і Римська імперія», що була організована Національним комітетом істориків Радянського Союзу, Комісією істориків СРСР — ПНР та Інститутом археології АН УРСР. Як відомо, 20 років тому (1969 р.) у Києві тривала конференція Комісії істориків СРСР — ПНР з проблем виникнення перших слов'янських держав, зародження феодалізму у перших слов'янських племен. Важливість проблеми етногенезу слов'ян, досягнуті успіхи у вивченні старожитностей римського часу та їх взаємозв'язку, призвели до необхідності встановити на порядку денному нову тему.

Населення Центральної та Східної Європи протягом усієї своєї історії було тісно пов'язане з племенами й цивілізаціями Середземномор'я. Важливою ланкою у цьому процесі є римський період (рубіж н. е. — перша половина I тис. н. е.), коли відзначається зв'язок багатьох народів, у тому числі і слов'ян, з Римською імперією. Саме це спричинило появу перших писемних свідчень про венедрів і ставанів, яких деякі дослідники вважають прямими предками слов'ян.

Нечисленність і обмеженість писемних свідчень висуває на перше місце у конкретно-історичних дослідках, присвячених періоду першої половини I тис. н. е., археологічні джерела. Післявоєнні роки відзначаються помітним прогресом у їх вивченні. Найбільш яскравою та відомою «культурою римських впливів» є черня-

хівська, сторіччя відкриття якої буде відзначати за кілька років наукова громадськість. Останніми роками польські й радянські вчені доклали також багато зусиль до вивчення культур римського часу, що зіграли певну роль у процесі слов'янського етногенезу, таких як пшеворська, київська, а також пізньозарубинецька та зубрецька культурні групи. Досліджені сотні нових пам'яток, одержані відомості, що дозволяють прослідкувати спадкоємність різних етнокультурних традицій та запровадження інновацій. Створені концепції слов'янського етногенезу, що враховують нові дані археології, мовознавства, історії, антропології. Гостра дискусія 60-х років про етнічну приналежність черняхівської та пшеворської культур в цілому змінилась визнанням передової ролі у формуванні ранньосередньовічних слов'янських культур населення прикордонної смуги лісостепової та лісової зон Східної Європи й, можливо, суміжних територій Середньої Європи, яке входило до складу кількох культурних формувань. Мешканці цієї території запозичили ряд важливих провінціально-римських елементів, не беручи вже до уваги проникнення імпорту навіть вглиб лісової зони. Значна роль пізньоантичної цивілізації виявилась у прокладанні торговельних шляхів, у створенні нової системи економічних зв'язків, яка мала могутній вплив на господарський розвиток багатьох племен, у тому числі слов'янських. Отриманий імпульс знайшов продовження і в наступну візантійську добу,